

ASIRLAR BOYU ORTA ASYA'DA İSLÂM SANATI¹

B. BRENTJES
Çeviren: REMZİ DURAN*

Kopt Dağı ve Amu-Derya'nın ötesindeki bölge, Emeviler döneminde Arap orduları tarafından işgal edilmesinden itibaren İslâm kültür dünyasının kuzeydoğu kısmını teşkil etmiştir. Bu, evvelce müslüman orduları tarafından 651'de alınan Merv ile başlamış, Orta Asya'yı hâkimiyeti altına almaya niyetlenen son Çin ordusunun Araplar ve Türkler tarafından bozguna uğratıldığı Kırgızistan'daki Talas Nehri yakınlarında, 752 yılında son bulmuştur.

Burası, başlıca İranlıların yaşamakta olduğu kasaba ve köyler, büyük tarım bölgeleri ve çoğunlukla Türk topluluklarının yaşadıkları çok geniş stepleriyle zengin bir bölgeydi. Burada Budistler, Zerdüştiler, Hıristiyanlar ve bazı eski dinlere inananlar oturmaktaydı. Ülke, sanat bakımından zengindi. Yalnız Orta Asya'yı doğudan batıya geçen ipek yoluna değil, aynı zamanda Hindistan'a, Çin'e, İran'a, Arap dünyasına, Avrupa'ya ve Asya'nın kuzey kısımlarına giden kervan yollarına da sahip, dünya çapında bir ticaret merkezi durumundaydı. Orta Asyalılar kendi zanaatkarları, tüccarları ve asırların kültür zenginliğini bir araya toplayarak taşımacılık görevini yapan topluluklarıyla dünya ticaretine hükmetmekteydi.

Bu zenginlik, zaman zaman iklim şartlarının göçe zorladığı kuzey ve kuzeydoğu steplerde yaşayan göçebe topluluklarını cezbedti ve oraya çekti. Yıkıcı ve katledici milyonlarca göçebe topluluk Orta Asya'ya açıldı, fakat oraya yerleştikten sonra Semerkant, Buhara ve Merv gibi meşhur şehirlerin yeniden kurulmasını sağladılar.

Bu düzen, Avrupalı güçlerin yollarını Hindistan'a ve Çin'e çevirmelerine ve dünya ticaret merkezini değiştirmelerine kadar, İslâm tarihine hâ-

* Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk İslâm Sanatları Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ B. Brentjes, "Islamic Art in Central Asia Through The Centuries", *Arts and The Islamic World*, Vol. 4, Nu. 3, London, Spring-Summer, 1987, s. 101-104 (Special Issue On Islamic Heritage)

kim oldu. Orta Asya 1850 yılına kadar sömürge rejimi dışında kaldı ve civarından kısmen soyutlandı. Orta Asya'da, sonraki asırlarda sadece mahallî ehemmiyeti kalan İslâm kültürünün, en güçlü dönemi MS. 1500 yıllarından önceye gitmektedir.

İlk asır, yeni önemli kültürel temayüllerin gelişmediği bir savaş dönemiydi (651-752). Yalnız, Kırgızistan'da Düşenbe yakınlarındaki Eğri Taş (Akyr-Tash) adlı bir yapı bu dönemin öncesine tarihlenebilir. Bu, 95x95 m. ölçüsündeki bir avlu çevresine yerleştirilmiş dört ayrı bina ihtiva eden 185x200 m.lik tamamlanmamış fevkalâde bir yapıdır. Suriye'de, büyük şehirlerin dışında Emevi aristokrasisinin bir merkezi olan Kasru'l-Hayr'da "Büyük Sur" adıyla bilinen benzer bir yapı bulunmaktadır. Eğri Taş, gayelerine ulaşamadan öldürülmüş olan Kuteybe İbn Müslim'e bir saray olarak tahsis edilmiş olmalıdır. Devrin sanatına her ülkenin yerli halkları hâkimdi ve sonraki asırlarda bile İslâmlaşma yavaş ilerliyordu. Bu nedenle, Moğol istilası arifesinde dahi Orta Asya'da Müslüman olmayan büyük topluluklar mevcuttu.

Ancak, Abbasiler zamanında İslâm kültürü Orta Asya'da gelişti ve daha sonraki tahribattan mimari, tekstil ve seramik (çini) eserlerinin yalnız küçük bir kısmının kurtulmuş olmasına rağmen, İslâm sanatı hâkim sanat hâline dönüştü.

Devrin en tanınmış yapısı, 9. ve 10. yüzyıllarda Orta Asya'da hüküm süren Samanilerin türbesidir. Bu, ortasında hükümdarın mezarı bulunan, üzeri âlemi temsil eden küçük bir kubbe ile örtülü, kare şekilli tuğladan bir yapıdır. Bu yapı, muzaffer Abbasi ordularının Orta Asya'dan gelerek Mezopotamya'yı işgal ettiği ve Samarra'daki dört eyvanlı, merkezi kubbeli, kare planlı asıl Abbasi sarayı ile daire plânlı Medinetü's-Selâm'ı kurduğu sıralarda Mezopotamya'ya getirilmiş, İslâm öncesi Orta Asya saray mimarisi tarzında inşa edilmiştir.

Prototipi, el-Istahrî'ye göre, evvelce Ebu Müslim'in oturduğu Merv'deki Daru'l-Imara idi (I, 259; II, 4-9). Orta Asyalı Türkler tarafından korunan Samarra sarayları, onların eski Semerkant, Afrasyab (Karahana) ve Maveraünnehir'den tanıdıkları stuko kaplamalarla tezyîn edilmiştir.

Merkezi kubbeli kare plânlı saray tipi, Termes yakınındaki Kırk Kız'da 10 yüzyılda inşa edilmiş 53.80 m. uzunluğunda iyi korunmuş bir yapı bakiyesi ile en iyi şekilde temsil edilmiştir.

Benzer şekildeki saraylar hâlen Merv'de, Abbasi devri tabakasında bekleyen arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Şehirlerde, Samaniler tarafından transit ticareti güçlendirmek üzere konutlardan daha iyi

korunmuş bir çok kervansaray mevcuttur. Kent, Çin porselenini andıran ancak, Arap yazı ve süsü ilavesiyle İslâmî karakter verilmiş güzel seramikleriyle tanınmaktaydı. Daha da önemlisi, ipekli, pamuklu dokumalar ve işlemeli duvar örtüleri bulunmaktaydı. Eski gelenekler maden sanatlarında da korunmuştu.

En az tanınanı güzel sanatların örnekleridir. Mamafih, Samanî Emir Nâsır'ın (914-943) Kelile ve Dimne'nin bir el yazmasının resimlenmesini Çinli ressamalara ısmarlamasına dair Rudaki'nin tuttuğu bir kayıt mevcuttur. Fakat, günümüze yalnızca doğu ile eski münasebetlerin bir delili olup, 9. veya 10. yüzyıllara ait olduğu tahmin olunan ve Doğu Türkistan'a has bir şekilde giyinmiş bir şahsı gösteren küçük bir parça resim ulaşabilmiştir.

Samaniler, güneydeki eyaletlerde ayaklanan memlukların, Gazne Sultanlığını kurdukları ve Karahanlıların idaresi altındaki batıdaki Karluklarla birleştikleri, 1004 yılında yıkıldılar. Bu sınır Amu-Derya boyunca uzanmaktadır.

Gazneliler, Selçuk hanedanının kontrolü altında bulunan Türkmen toplulukların saldırısına uğrayarak Dandanekan'da bozguna uğradı (1040). Merv, 12. yüzyıl ortalarına kadar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başkenti olarak gelişti. Kuzey Çin'den, bu dönemde Kidan'ın bir kısmı batıya geçti ve Karahanlılar, Selçuklular ve Harezmin Türkmen Şahları ile on yıl süren savaşlardan sonra, yüzyılın ikinci yarısında bir çok bölgeyi yakıp yıkarak Kara Hitay devletini kurdu. Kara Hitaylar, Doğu Asyalı unsurları meselâ, renkli çinileri batıya getirmişlerdi. Ancak bu kültür henüz yeterince iyi tanınmamaktaydı.

Sadece Merv, Selçuk Sultanlarının Sultan-Kalesi (başkenti) iyi korunmuştur. Yaklaşık 1155 yıllarında inşa edilmiş olan Sultan Sancar Türbesi'nin kalıntıları Şehristan'ın merkezinde hâlen mevcuttur. Türbe, 27x27 m. ölçülerinde, kare plânlı olup, 38 m. yüksekliğindedir. Kale'de sarayın kalıntılarında yapılan kazılarda, ortada 45x39 m. ölçülerinde dört eyvanlı bir avlu ve meşhur İbn Sina'nın açıklamalarında, kaybolmuş el yazmalarının zenginliğinden sitayişle bahsettiği bir kütüphane bulunmuştur. Buhara'da, Karahanlılar döneminden kalan iki meşhur yapı vardır; biri 1127 tarihinde inşa edilmiş 45.60 m. yüksekliğindeki Kalan Minare ve diğeri halen korunmakta olan 12. yüzyıla ait cephesiyle erken tarihli bir cami olan Muğak-i Attari'dir.

Enteresan bir minare de Car Kurgan'dadır. Fakat, zamanında Harezmi'nin merkezi olup, şimdi ıssız bir yer olan Urgenç'teki II. Arslan ve Tekeş'in türbelerinde, Karahanlıların Üzgen türbelerinde olduğu gibi, türbe bakiyesinin bütününden bahsetmek imkânsızdır.

Moğollar, 1218 tarihinde İslâm dünyasına saldırarak iki yıldan fazla süren savaşlarda yüzlerce köy ve kasabayı yerle bir ettiler ve altı milyon kadar insanı katlettiler. Bu zamanda Orta Asya, İslâm için kaybedilmiş gibiydi.

Bir asır geçtikten sonra, Orta Asya'nın Moğol hâkimleri, Çağatay Hanlar İslâmiyet'i kabul etti ve Moğol-İslâm kültürünün yeni bir yönü gelişti. Ancak, 14. yüzyılın sonlarında Türk toplulukları ayaklandı ve hemen hemen bütün Moğol yapılarını yıkarak Moğolları önlerine katıp sürdüler. Bu yıkımdan, bazı türbeler ve 1321-1336 yılları arasında Emir Kutluk Timur tarafından inşa edilmiş "Altın Ordu Camii"nin kalıntılarından olan ve hatta bugün dahi 62 metre yüksekliğinde olan dev yapı minaresi kurtuldu. Turabek Hanım'ın türbesi gibi Ürgenç'de bilinen yerli hanedanın türbe-cami ve türbelerinin iyi korunmuş olmaları, bu devrin ihtişamını ortaya koymaları bakımından zikre değerlidir.

İslâmî Orta Asya, şaşaalı dönemine Timur İmparatorluğu ile erişti; bir taraftan Volga ve Ganj nehirleri arasındaki dünyaya ölüm ve yıkımlar getirmesi ve diğer taraftan da Akdeniz ile Balkaş Denizi arasının bolluk ve zenginliğin merkezi bir bölge haline gelmesi ile ilginç bir dönemdir. İran, Hindistan, Mezopotamya, Suriye ve Kafkasya'nın dünyaca çok kıymetli tanınmış sanatkâr ve ilim adamları Orta Asya şehirlerine geldi. Orta Asya'da, Han tarafından, kâinatın üzerindeki gücünü göstermek maksadıyla, Bibi Hanım Camii, Semerkant'ta Gûr Mîr ve Şehr-i Sebz'de Ak-Saray gibi abidevi yapılar inşa edildi. Bazen, onların düşünceleri, Orta Asya'yı sık sık çalkalayan ve bazı yapıları tamamlanmasından kısa bir süre sonra harabe haline getiren depremler sebebiyle, teknik kabiliyetlerinden daha fazlasını hedefledi. Yapılar, Çin geleneklerinden etkilenen yedi renkli sırlı çiniler ile kaplanmıştı. 1399 ve 1404 tarihleri arasında inşa edilen, 80x105 m. ölçülerindeki Bibi Hanım Camii'nin 480 sütunun taşıdığı 400'den fazla küçük kubbesi vardı. Maksure kubbesinin yüksekliği ise 44 metreydi.

Anav'da bulunan Timurlu devrine ait enteresan bir cami 1948 yılında meydana gelen şiddetli bir depremde yıkıldı. En iyi korunmuş olan yapı, Şehr-i Sebz'deki Gök-Gumbaz'dır. Semerkant'da, sağlam kalmış bir manzumenin bir ünitesi olan meşhur Uluğ Bey Medresesi gibi korunmuş ve restore edilmiş bazı Timur devri medreseler de mevcuttur.

Semerkant'daki Rasathane istisnadır ve nitekim böyle durumda bir kervansaray da Atbasvin'de, Tiyen-Şan'da bulunmaktadır.

Timurlular, dînî yapıların birkaç çeşidini bir araya getirmek istedikler. Semerkant'daki Gûr Mîr, bir medrese ve hangâh ile birliktedir. Moğol-

İslâm dönemlerinde yeniden inşa edilen, aynı zamanda Timurlular tarafından da kullanılan ve günümüze kadar korunmuş olan, 35 m. yüksekliğinde, altıgen plânlı türbe, Kussam İbn Abbas'ın hatırasına yapılmış türbeler topluluğu olan, Şah-Zinde mozolesinin bulunduğu meşhur caddeye hâkim bir yerde olup, parlak renkleriyle aydınlık bir yer olarak cennete bir geçit, bir ölüm fikri ve duygusu vermektedir. Türbelerin her biri sırlı çinileri, terrakota rölyefleri, yazı ve süsleri ile güneşin altında birer köşkü andırmaktadırlar.

Timur'un doğduğu yer olan Şehr-i Şebz'de kendisi için hazırladığı türbesinin bugün dahî sandukası ile kriptası (mezar hücresi) görülebilmektedir. Ancak, Timur Semerkant'daki Gûr Mîr'de medfundur. Hane-dan için Türbe-Cami olan Darü's-Saadet'in harabelerinde Cihangir'in mezarı halen mevcuttur.

Daha iyi bir örnek olarak, 1389-1399 tarihleri arasında Hoca Ahmed Yesevi adına yapılmış, 60x50 m. ölçülerinde bir külliye olan Türbe-Cami iyi korunmuştur. Bu yapı için, Abdü'l-Azizü'd-Dîn Tebrizî tarafından iki abidevi şamdan ile birlikte iki ton ağırlığında bronzdan bir kazan hazırlanmıştır.

Timurluların uygulamalı sanatları henüz iyi araştırmamış bulunmaktadır. Fakat, bazen bir doğu Asyalı zevkiyle yeşim taşlarıyla, seramikleriyle hususi bir tarzda hazırlanmış ve maden işleriyle donatılmış bir çok âbide mevcuttur. Bâbü'r'ün kendi otobiyografisinde, Timurlu saraylarında gördüğü duvar resimlerini zikretmesinin yanı sıra Catalan Elçisi Ruiz de Clavijo'da Semerkant'ta gördüğü resimler ile dokumaları tasvir etmektedir. Fakat bunlardan yalnız bir resimli elyazması bulunmuştur. Uluğ Bey Kütüphanesi'nde, Sûfi Risâle'den başka Timur döneminden hiç bir şey kalmamıştır.

İstanbul'da, Timur devrine tarihlenebilen veya Moğol tesirleriyle tanınan, Timur koleksiyonlarından olabileceği çok ihtilaflı bazı minyatürler mevcuttur. Buradaki bazı resimlerin asıl kopyaları, 1399 yılında Bağdat'tan Semerkant'a sürgün edilen bir minyatürcü olarak tanınan Abdu'l-Hay'a atfedilmektedir. Ancak, aynı koleksiyonlarda Orta Asya yoluyla gelen Çin resimleri ve kopyaları da bulunmaktadır. Başka bir grup resim de Kitay'a atfedilmektedir. Fakat bu kayıtlar hem geç tarihlidir ve hem de onların Çin'den veya Kara Hitay'dan gelip gelmediği bilinmemektedir. Resimlerin bazıları Muhammed Siyah Kalem adıyla imzalı olup, hayali demon tasvirleri, kırsal sahneler vs. den ibarettir. Ancak kayıtlar daha geç bir tarihe ait olabilir.

Bu resimler, Doğu Türkistan ve Çin'in sanatkârâne üslûbuyla ilişkili olup, daha sonraki dönemlerde kesilmiş ipek tomar parçalarıdır. Bu sebeple resimler Timur'un saray atölyesine ait olabilirler. Ancak öyle olduğundan da emin değiliz.²

Timur'un yaşadığı zaman ile Timurlu Devri ortası arasında, Şah Ruh ve onun okulu, bir Orta Asya şehriden daha ziyade İran dünyasının bir parçası olan Herat ile temsil edilen geniş bir dönem vardır.

Timurlular zamanında Özbekleri Orta Asya'ya getiren kabile mücadeleleri, güneyin gâlip Safevîler tarafından kapatılması ve Avrupalıların deniz yoluyla Hindistan'a ve Çin'e giderek kabileleri dünya ticaretinden mahrum etmesiyle sona erdi.

Böylece, Maveraünnehir (Nehir Ötesi), yalnız Doğu Avrupa ve Hindistan ile olan ticaretiyle gelişerek mahalli nüfuzuyla yetinmek durumunda kaldı. Semerkant, Buhara, Taşkent ve Hive'de, Timurlu geleneklerinden oldukça fazla etkilenmiş çeşitli güzel yapılar inşa edildi. Ancak, yapılaşmadaki bu değişiklikler o bölgelerde fazlasıyla hissedildi.

Tarikatlar, başlıca Nakşibendîler, gerçek otoriteyi ele aldı ve devleti idare eden aileleri arka plâna itti. Bu sebeple, Timurluların o meşhur türbeleri tekrarlanamadı. Bir aristokrat ve hatta bir Han'ın dahî kendisi için bir türbe (anıt mezar) yaptırması bir tarafa, bir hangâh veya bir camide gömülebilmesi için bile, çeşitli bağışlarda bulunması gerekmektedir.

Timurlu geleneğinde düşünce, Buhara ile Hive'deki muhtelif yapılar ve Semerkant'daki meşhur Rîcistan gibi cami, hangâh ve medrese toplulukları inşa etmekte. Bunların en tanınmış Rîcistan'dır. Uluğ Bey Medresesi'ne, 1619-1636 yıllarında Şirdâr Medresesi, 1646-1660 tarihinde Tilla-Kâri Medrese-Camii ve Şaybânî hükümdarlarının Saray Camii ilave edildi. Buhara yakınlarında, 1562-1563 yıllarında Düzbüri Şeyhleri, Çor-Bekir için inşa edilmiş bir hangâh, bir cami ve türbeden ibaret külliye mevcuttur.

² Bu konuda yayınlanmış bir kitabı bulunan Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı, Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan 2153 ve 2160 numaralı albümlerdeki bu karışık minyatürlerin herbirinin kendi içinde üslûp birliği gösterdiğini belirterek, sanatkârları belli olmayan bu resimlerin çoğunun Semerkant'daki bir saray veya dergâh atölyelerinin mahsülleri olduklarını ve resmedikleri devir olarak da XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın ilk yarısının düşünülmesi gerektiği söylemektedir. Resimlerin İstanbul'a gelişi ile ilgili olarak da; Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Zaferi'nden sonra İstanbul'a dönüşünde, beraberinde getirdiği Timur'un torunlarından bir Kalenderî olan Bediü'z-Zeman Mirza'nın elinde topladığı bu resimleri yahut albümleri İstanbul'a getirmiş olması gerektiğini belirtmektedir ki (B. Karamağaralı, *Muhammed Siyah Kalem'e Atfedilen Minyatürler*, Ankara, 1984) bu bizce de uygundur (ç.n.).

Meşhur olanlar, büyük çoğunluğu Buhara'da, bir kısmı da Semerkant ve Şehr-i Sebz'de olan ticarî yapılarıdır. Buhara'da, kütüphaneler ve 16. yüzyılın ortalarına doğru ancak kendi karakteristik özellikleriyle yeniden canlanan Herat okulunun bir uzantısı olan bazı atölyeler de bulunmaktaydı.

18. ve 19. yüzyılın eski yapıları; bazı medreseler, eski camiler ve muhtelif mezar âbideleri olmakla birlikte, çok da önemli değillerdir.

18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılda Rusya ile ticaretinden dolayı zenginleşen Hive şehri bir istisna teşkil eder. Daha sonraki en zayıf hâline rağmen, eski Hive şehri Orta Asya'nın Orta Çağ havasını mufaza etmiştir.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyıl başlarının sanatı, başlıca; toplulukların folkloru ve kentlilerin el sanatları; Türkmenlerin ve Özbeklerin duvar örtüleri; göçebelerin ve şehirlilerin gümüş işleri; Taciklerin ve Türkmenlerin işlemeleri; Buhara ve Fergana Vadisinde duvar ve tavan resimleri ile hâkim kılındı.

Bu canlı miras, Orta Asya Sovyet Cumhuriyetlerine bırakıldı ve daha sonraki dönemlerde Orta Asya halklarının kendi millî benliğine kavuşması, artan zenginlik ve tarih anlayışlarıyla daha da geliştirildi.

Hızla gelişen turizm, camilerin, medreselerin ve türbelerin restorasyonunu ve şimdi dünya kültürünün önemli bir kısmını teşkil eden geleneksel sanatların ve el sanatlarının geliştirilmesine karşılık, 1300 yılına kadar İslâm hâkimiyetinde olan bölgenin mahalli geleneklerinin korunmasında, bu uygulamayı yapmamaktadır.

